

ŻYCIE LUDZKIE JAKO PRZEDMIOT
OCHRONY PRZEPISÓW PRAWA
ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM
MOMENTU OBJĘCIA OCHRONĄ

HUMAN LIFE AS AN OBJECT OF THE PROTECTION
OF THE LAW WITH PARTICULAR EMPHASIS
ON THE BEGINNING OF THE LEGAL PROTECTION

KATARZYNA BORKOWSKA
Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku

ABSTRACT

Human life has the highest possible value and is particular interest to various branches of law. It allows the unit to use other civil rights and civic freedom. In this article authoress analyses the level of the protection of human life through the provisions of the Constitution of the Republic of Poland and regulations of the international law with emphasis on the issue of the beginning of the legal protection of human life. In order to thoroughly analyse the legal regulations the authoress uses numerous examples of the case-law. The research purpose of the article is to show the complexity of the problem of the beginning of the legal protection of human life and the lack of the conclusive verdict of the supranational jurisdictional bodies in this matter.

Keywords: human life, constitution, protection of law, human rights

ABSTRAKT

Życie ludzkie stanowi wartość najwyższą i jest obiektem szczególnego zainteresowania różnych gałęzi prawa. Pozwala ono na korzystanie przez jednostkę z innych praw i wolności obywatelskich. W niniejszym artykule dokonano analizy ochrony życia ludzkiego przez przepisy Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz obowiązujące w Polsce regulacje prawa międzynarodowego ze szczególnym uwzględnieniem problematyki początku objęcia człowieka jako istoty żywej ochroną prawa. Aby dogłębnie zanalizować unormowania prawne, autorka posiłkuje się licznymi przykładami orzecznictwa. Celem artykułu jest ukazanie złożoności problemu początku ochrony życia człowieka oraz brak rozstrzygającego stanowiska ponadnarodowych organów jurysdykcyjnych w tym zakresie.

Słowa kluczowe: życie ludzkie, konstytucja, ochrona prawna, prawa człowieka

PRAWO DO ŻYCIA W ŚWIETLE KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Prawo do życia należy do fundamentalnych praw każdego człowieka i zajmuje najwyższe miejsce w hierarchii dóbr chronionych w obowiązującym systemie prawnym¹. Prawo do życia wypływa z godności ludzkiej (art. 30 Konstytucji RP)². Życie ludzkie stanowi jedyne, niepowtarzalne i nieodtwarzalne dobro człowieka³. Respektowanie prawa do życia jest warunkiem koniecznym do realizacji przez jednostkę innych przysługujących jej praw⁴. Art. 38 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. stanowi, że Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia. Umiejscowienie standardu konstytucyjnego chroniące-

¹ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, M. Chmaj (red.), Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 99.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483). Vide: W. Sadurski, *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunism*, Springer, Heidelberg 2014, s. 170.

³ J. Giezek, R. Kokot, *Granice ludzkiego życia a jego prawna ochrona*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, B. Banaszak, A. Preisner (red.), C.H. Beck, Warszawa 2002, s. 101.

⁴ S. Bułajewski, *Prawo do życia w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Studia Elckie”, nr 13, Elk 2011, s. 269.

go życie w pierwszym przepisie rozdziału odnoszącego się do wolności i praw osobistych wskazuje na fakt nadrzędności życia ludzkiego wobec innych dóbr podlegających ochronie w polskim systemie prawa⁵. Prawo do życia podlega bezpośredniej ochronie konstytucyjnej i przysługuje każdemu człowiekowi na terenie Polski – i to bez względu na jego cechy osobiste⁶. Ochrona życia ludzkiego jest obowiązkiem władzy⁷, a poziom jego ochrony jest miarą demokracji państwa⁸. Konstytucja stanowi standard ochrony życia, który jest uszczegółowiany w przepisach prawnych niższej rangi⁹. Ustawodawstwo winno zmierzać ku temu, aby minimalizować zagrożenia dla życia ludzkiego zarówno w stosunkach publicznych, jak też prywatnych¹⁰. Prawo do życia nie jest jednak prawem absolutnym¹¹, co oznacza, że w pewnych sytuacjach może podlegać ograniczeniom. Sytuacje te winny być jednak z góry przewidziane i zgodne z uznanymi procedurami, a każdy przypadek odstępiania od przestrzegania przez państwo prawa jednostki do życia musi być uzasadniony i oparty na konstytucji¹².

⁵ *Konstytucje Rzeczypospolitej Polskiej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, J. Boć (red.), Kolonia Limited, Wrocław 1998, s. 78.

⁶ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności...*, op. cit., s. 99.

⁷ A. Ciżyńska, *Życie dziecka kontra prawo do samostanowienia, czyli kilka uwag o relacji aborcji i prawa konstytucyjnego*, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ” 2017, nr 2, s. 26.

⁸ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności...*, s. 99.

⁹ G. Nauka, *Doktrynalne podstawy i prawne uwarunkowania ochrony życia ludzkiego w fazie prenatalnej – perspektywa międzynarodowa*, „Rodzina i Prawo. Kwartalnik Sędziów Rodzinnych” 2012, nr 23, s. 103.

¹⁰ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, wyd. Liber, Warszawa 2000, s. 57.

¹¹ P. Sarnecki, *Komentarz do art. 38 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej – komentarz*, t. 3, L. Garlicki (red.), C.H. Beck, Warszawa 2003, s. 5.

¹² Jak wskazuje W. Osiatyński: „W państwie konstytucyjnym konstytucja określa warunki, w jakich inne wartości mogą zyskać pierwszeństwo przed prawami człowieka. Konstytucja określa też, które prawa ustawodawca może ograniczyć i w jakim stopniu może jej ograniczyć – w celu ochrony priorytetowego interesu publicznego. Wreszcie konstytucje określają konkretne okoliczności i procedury zawieszania niektórych praw w sytuacjach wyjątkowych. Podstawowy charakter praw człowieka [a w tym także prawa do życia] oznacza, iż każdy przypadek odstępiania od tych praw ze strony władz publicznych musi być uzasadniony i oparty na konstytucji”. Vide: W. Osiatyński, *Wprowadzenie do praw człowieka*, publikacja Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, 2016, s. 1 i 10. Tekst artykułu dostępny w zasobach cyfrowych

Sama konstytucja nie zawiera definicji życia ludzkiego ani nie ustanawia prawnej granicy jego ochrony¹³. Dookreślenie granic tej ochrony w zakresie standardów konstytucji należy do kompetencji ustawodawcy:

z art. 38 wynika także zobowiązanie władz publicznych do podejmowania działań służących ochronie życia. Skoro bowiem z Konstytucji wynika pewien obiektywny system wartości, to na ustawodawcy ciąży obowiązek stanowienia prawa o takiej treści, by możliwa była ochrona i realizacja tych wartości w możliwie najszerszym zakresie [...] Sposób i kierunki realizacji tego obowiązku pozostają, w zasadzie, w sferze politycznego uznania ustawodawcy i jego politycznej odpowiedzialności wobec elektoratu. Trybunał Konstytucyjny nie może ingerować w oceny, prognozy i wybory podejmowane przez ustawodawcę, chyba że dojdzie do naruszenia norm, zasad lub wartości konstytucyjnych, bądź też poziom ochrony zostanie usytuowany poniżej konstytucyjnie wymaganego minimum¹⁴.

Art. 38 Konstytucji RP nie określa temporalnych granic początku i końca ochrony życia ludzkiego, pozostawiając te kwestie ustawodawstwu zwykłemu¹⁵. Stąd też w praktyce pojawiły się problemy interpretacyjne konstytucyjnego prawa do życia, a w szczególności w odniesieniu do kary śmierci, eutanazji oraz aborcji¹⁶. W kwestii tej wypowiedział się Trybunał Konstytucyjny, wskazując, że

podstawowym przymiotem człowieka jest jego życie. Pozbawienie życia unicestwia więc równocześnie człowieka jako podmiot praw i obowiązków. Jeżeli treścią zasady państwa prawa jest zespół podstawowych dyrektyw wyprowadzanych z istoty demokratycznie stanowionego prawa, a gwarantujących minimum jego sprawiedliwości, to pierwszą taką dyrektywą musi być respektowanie w państwie prawa wartości, bez której wykluczona jest wszelka podmiotowość prawna, tj. życia ludzkiego od początku jego powstania. Demokratyczne państwo prawa jako naczelną wartość stawia człowieka i dobra dla niego najcennie-

Fundacji pod adresem: <http://www.hfhr.pl/publication/wprowadzenie-do-pojecia-praw-czlowieka/> (dostęp 19 kwietnia 2018 r.).

¹³ A. Kania, *Z problematyki granic ochrony życia ludzkiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne”, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2009, s. 99.

¹⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 1999 r. w sprawie o sygn. K 2/98; OTK ZU 1999, nr 3, poz. 56.

¹⁵ M. Różański, *Prawo do życia w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2015, nr 6, s. 261.

¹⁶ P. Rafałowicz, *Początek ochrony życia dziecka poczętego – analiza przedmiotu ochrony przestępstw aborcyjnych*, „Pomeranian Journal of Life Sciences” 2016, no. 3, p. 63.

jsze. Dobrem takim jest życie, które w demokratycznym państwie prawa musi pozostawać pod ochroną konstytucyjną w każdym stadium jego rozwoju¹⁷.

Powyższa argumentacja przemawia za poglądem, że życie ludzkie – w świetle Konstytucji RP – winno być chronione od momentu poczęcia aż do momentu śmierci¹⁸.

Doktryna wskazuje, że art. 38 Konstytucji RP należy przede wszystkim traktować jako zakaz pozbawiania człowieka życia¹⁹. Przepisy penalizujące zabicie człowieka – a w tym przestępstwo dzieciobójstwa – są więc wyrazem konstytucyjnego standardu ochrony życia ludzkiego²⁰.

PRAWO DO ŻYCIA W ŚWIETLE STANDARDÓW PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO

W kontekście omawiania ponadkrajowych aktów chroniących życie ludzkie należy wskazać, że brak międzynarodowej definicji pojęć „prawa człowieka” oraz „człowiek”²¹. Oznacza to problem w znalezieniu jednolitej, uniwersalnej i powszechnie obowiązującej koncepcji praw człowieka²². Pomimo tego nie ulega wątpliwości, że również normy prawa międzynarodowego przyznają prawu do życia wiodącą rolę²³. Według Komitetu Praw Człowieka prawo to jest prawem najwyższym w hierarchii (*supreme right*)²⁴.

Prawo międzynarodowe nie określa dolnej granicy prawa do życia, pozostawiając w tym względzie swobodę wewnętrznemu prawodawstwu państw²⁵. Zarówno w światowych, jak też europejskich regulacjach bra-

¹⁷ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 r. w sprawie o sygn. K 26/96; OTK 1997, nr 2, poz. 19.

¹⁸ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności...*, s. 100.

¹⁹ A. Preisner, *Prawo do ochrony życia i do zachowania naturalnej integralności psychofizycznej człowieka*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, L. Wiśniewski (red.), C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 135–146.

²⁰ *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz. Art. 117–221*, t. 1, M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), C.H. Beck, Warszawa 2017, s. 240.

²¹ K. Przybyszewski, *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2010, s. 92.

²² K. Kościelniak, *Prawa człowieka w kulturze północnej Afryki, Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, wyd. UNUM, Kraków 2008, s. 94.

²³ *Kodeks karny. Część szczególna...*, op. cit., s. 241.

²⁴ P. Kuczma, *Prawna ochrona życia*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, M. Jabłoński (red.), E-Wydawnictwo BUWr, Wrocław 2014, s. 31.

²⁵ J. Kondratiewa-Bryzik, *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 110–111.

kuje definicji życia oraz określenia czasowych granic jego prawnej ochrony²⁶. Doktryna podkreśla jednak, że obowiązkiem państw jest nie tylko powstrzymywanie się od działań godzących w wolność człowieka do życia (m.in. rezygnacja z kary śmierci), lecz także zapewnienie jednostkom niezbędnych środków gwarantujących im ochronę życia²⁷. Normy prawa międzynarodowego ustanawiają także priorytet ochrony życia względem innych dóbr chronionych prawem oraz wyznaczają katalog wartości zabezpieczonych sankcją karną²⁸.

Obecnie w Polsce obowiązują następujące przepisy prawa międzynarodowego dotyczące ochrony życia ludzkiego: art. 3 Powszechnej deklaracji praw człowieka z 10 grudnia 1948 r.²⁹ (dalej: PDPCz), art. 6 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych z 16 grudnia 1966 r.³⁰ (dalej: MPPOiP) oraz art. 6 Konwencji o prawach dziecka z 20 listopada 1990 r.³¹ (dalej: KPD).

Dla twórców PDPCz było oczywiste, że człowiek jest podmiotem niezbywalnych praw³². Art. 3 PDPCz stanowi, że każdy człowiek ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa. Ponadto, zgodnie z treścią przepisu art. 1 PDPCz, wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa. Przedmiotem ochrony PDPCz jest więc życie człowieka. Należy jednak podkreślić, że sposób sformułowania przepisu („ludzie rodzą się”) sugeruje, że założeniem PDPCz jest życie ludzkie od chwili narodzin człowieka. Podobnie preambuła aktu wskazuje, że „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawie-

²⁶ L. Koba, W. Waclawczyk, *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 184.

²⁷ A. Michalska, *Prawo do życia w traktatach międzynarodowych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 3, s. 88.

²⁸ *Kodeks karny. Część szczególna...*, op. cit., s. 241.

²⁹ Powszechna deklaracja praw człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.; tekst konwencji dostępny w: *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, M. Zubik (red.), Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2008, s. 11–16.

³⁰ Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167).

³¹ Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991, nr 120, poz. 526).

³² P. Bała, A. Wielomski, *Prawa człowieka – refleksje krytyczne*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”, z. 4, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2010, s. 461.

dliwości i pokoju świata”. Oznacza to, że nie jest dopuszczalne rozciąganie ochrony życia przez przepisy PDPCz na płód³³. Tym samym PDPCz chroni życie ludzkie, jednocześnie pozostawiając dookreślenie momentu jego początku ustawodawstwom poszczególnych państw.

Zgodnie z art. 6 ust. 1 MPPOiP każda istota ludzka ma przyrodzone prawo do życia (*Every human being has the inherent right to life*). Prawo to powinno być chronione przez ustawę. Nikt nie może być samowolnie pozbawiony życia. Z racji użycia terminu „istota ludzka” art. 6 ust. 1 MPPOiP dostarcza wielu trudności interpretacyjnych w zakresie określenia początku ochrony życia³⁴. A. Michalska wskazuje, że według wykładni literalnej hipoteza art. 6 ust. 1 MPPOiP nie obejmuje dziecka poczętego, ale nienarodzonego³⁵. M. Nowak również wyraża podobny pogląd, argumentując to okolicznością, że przymiotnik „przyrodzony” może odnosić się tylko do osoby już urodzonej. Oznacza to, że dziecko może korzystać z ochrony art. 6 ust. 2 MPPOiP od chwili stania się zdolnym do samodzielnej egzystencji poza organizmem matki³⁶. Do zwolenników tego poglądu należy także R. Cook, który stoi na stanowisku, że dziecko nienarodzone nie może być traktowane jako istota ludzka (*human being*), ponieważ obiektywnie nie istnieje (*it is not “in being”*)³⁷. Należy jednak wskazać, że art. 6 ust. 5 MPPOiP stanowi także, że wyrok śmierci nie będzie wydany w odniesieniu do przestępstw popełnionych przez osoby w wieku poniżej 18 lat i nie będzie wykonywany w stosunku do kobiet ciężarnych. Oznacza to, że twórcy aktu prawnego nie utożsamiali ochrony życia dziecka w okresie płodowym z życiem matki.

W myśl art. 6 ust. 1 KDP państwa będące stronami uznają, że każde dziecko ma niezbywalne prawo do życia. Jednocześnie akt prawny zawiera legalną definicję pojęcia „dziecko”. Według art. 1 KPD dzieckiem jest każda istota ludzka w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność. Ponadto

³³ J. Kondratiewa-Bryzik, *Początek...*, op. cit., s. 47–48.

³⁴ M. Grzymkowska, *Standardy bioetyczne w prawie europejskim*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 177.

³⁵ A. Michalska, *Komitet Praw Człowieka: kompetencje, funkcjonowanie, orzecznictwo*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, wyd. Agencja EXIT, Warszawa 1994, s. 117.

³⁶ M. Nowak, *UN Convent on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, N.P. Engel, Kehl 2005, p. 153.

³⁷ R. Cook, *International Protection of Women’s Reproductive Rights, International Law and Politics* 1992, vol. 24, p. 690.

KPD nakłada na państwa obowiązek respektowania praw wynikających z konwencji i gwarantowania ich każdemu dziecku oraz podjęcia właściwych kroków dla zapewnienia dziecku ochrony przed wszelkimi formami dyskryminacji ze względu na status prawny (art. 2 KPD), a także nakazuje państwom działanie na rzecz zapewnienia dziecku ochrony i opieki oraz kierowanie się kryterium najlepszego zabezpieczenia interesów dziecka we wszystkich działaniach dotyczących dzieci (art. 3 KPD). Dodatkowo preambuła aktu stanowi, że „dziecko, z uwagi na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed, jak i po urodzeniu”. Mając na uwadze powyższe przepisy, można argumentować, że ochrona KPD rozciąga się także na życie dzieci poczętych, ale nienarodzonych³⁸. Pogląd ten jest jednak sporny w doktrynie. Jak zauważa E. Zielińska, „w preambule wspomina się o »właściwej ochronie«, która nie musi w przypadku płodu rozwijającego się w organizmie matki, mieć charakteru »osobowego« ani charakteru absolutnego, w związku z czym może podlegać ograniczeniom»³⁹. Należy więc przyjąć, że każde państwo winno samo zdecydować w ustawodawstwie wewnętrznym, od jakiego momentu życie dziecka podlega ochronie prawnej⁴⁰. Za tą tezę przemawia także fakt, że propozycja wy stosowana przez Maltę i Senegal, aby do konwencji wprowadzić zapis o ochronie życia dziecka od chwili poczęcia, nie spotkała się z poparciem pozostałych sygnatariuszy, wobec czego zrezygnowano z tej koncepcji⁴¹.

PRAWO DO ŻYCIA W ŚWIETLE STANDARDÓW PRAWA EUROPEJSKIEGO I UNIJNEGO

Wśród standardów prawa europejskiego w zakresie ochrony życia w polskim systemie prawa obowiązuje Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona 4 listopada 1950 r. i ratyfikowana przez Polskę 19 stycznia 1993 r.⁴² (dalej: EKPCz) oraz Karta praw podsta-

³⁸ M. Kozakiewicz, *Pojęcie dziecka*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19–20 marca 1991 r.*, A. Łopatka (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1991, s. 9.

³⁹ E. Zielińska, *Konstytucyjna ochrona prawa do życia od momentu poczęcia (uwagi krytyczne do projektu zmiany art. 38 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 3, s. 48.

⁴⁰ A. Łopatka, *Kto jest dzieckiem*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka...*, op. cit., s. 19.

⁴¹ T. Smoczyński, *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, wyd. „Ars Boni et Aequi”, Poznań 1999, s. 40.

⁴² Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).

wowych Unii Europejskiej z 7 grudnia 2000 r.⁴³ (dalej: KPP UE). Rzeczpospolita podpisała także Konwencję o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny z dnia 4 kwietnia 1997 r.⁴⁴ (dalej: KPiG), jednak akt ten nie został do tej pory ratyfikowany. Ponadto w zakresie ochrony prawa do życia zastosowanie znajdzie szereg aktów ustawodawstwa unijnego⁴⁵. Warto wymienić także Rekomendację Komisji Społecznej, Zdrowia i Rodziny przy Radzie Europy z dnia 21 maja 1999 r. w sprawie ochrony praw człowieka i godności nieuleczalnie chorych i umierających⁴⁶.

Zgodnie z art. 2 ust. 1 EKPCz prawo każdego człowieka do życia jest chronione przez ustawę. Nikt nie może być umyślnie pozbawiony życia, wyjąwszy przypadki wykonania wyroku sądowego skazującego za przestępstwo, za które ustawa przewiduje taką karę. Według art. 2 ust. 2 EKPCz pozbawienie życia nie będzie uznane za sprzeczne z tym artykułem, jeżeli nastąpi w wyniku bezwzględnie koniecznego użycia siły: a) w obronie jakiegokolwiek osoby przed bezprawną przemocą; b) w celu wykonania zgodnego z prawem zatrzymania lub uniemożliwienia ucieczki osobie pozbawionej wolności zgodnie z prawem; c) w działaniach podjętych zgodnie z prawem w celu stłumienia zamieszek lub powstania. Jak wskazuje ETPCz, pierwsze zdanie ust. 1 nakłada na państwo prawny obowiązek

⁴³ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 7 grudnia 2000 r. (Dz.U. UE 2010, nr C 83, poz. 02).

⁴⁴ Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny z dnia 4 kwietnia 1997 r.; ETS nr 164.

⁴⁵ M.in. dyrektywa 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 31 marca 2004 r. w sprawie ustalenia norm jakości i bezpiecznego oddawania, pobierania, testowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz.U. UE L 102, s. 48), dyrektywa 2002/98/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 27 stycznia 2003 r. ustanawiająca normy jakości i bezpiecznego pobierania, badania, preparatyki, przechowywania, wydawania krwi ludzkiej i składników krwi (Dz.U. UE L 33, s. 30), dyrektywa 2006/17/WE Komisji z 8 lutego 2006 r. wprowadzająca w życie dyrektywę 2006/17/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w odniesieniu do niektórych wymagań technicznych dotyczących dawstwa, pobierania i badania tkanek i komórek ludzkich (Dz.U. UE L 38, s. 40) oraz decyzja ramowa Rady Europejskiej z dnia 19 lipca 2002 r. o zwalczaniu handlu ludźmi (Dz.U. UE L 203, s. 1).

⁴⁶ Rekomendacja Komisji Społecznej, Zdrowia i Rodziny przy Radzie Europy z dnia 21 maja 1999 r. w sprawie ochrony praw człowieka i godności nieuleczalnie chorych i umierających, dok. nr 8421. Vide: J. Piegsa, *Rekomendacja Rady Europy o ochronie godności ludzi umierających*, [w:] *Eutanacja w dyskusji*, P. Morciniec (red.), Redakcja Wydawnictw WT UO, Opole 2001, s. 247–252.

ochrony życia, natomiast ust. 2 wprowadza wyjątki od tego zakazu. Katalog wyjątków ma charakter wyczerpujący i powinien być interpretowany ściśle⁴⁷. Państwo ma obowiązek zabezpieczenia życia ludzkiego⁴⁸, w tym także zabezpieczenia go przed innymi osobami⁴⁹. Ponadto ochrona życia musi być także gwarantowana przez odpowiednie instrumenty prawa karnego⁵⁰, a jego naruszenie musi się spotkać z odpowiednią reakcją prawnokarną⁵¹. Oznacza to dwurodzajową ochronę praw jednostki – z jednej strony państwo ma za zadanie chronić przed naruszeniem prawa, a z drugiej strony jest obowiązane do podjęcia skutecznych działań w wypadku, gdy do naruszenia prawa już doszło⁵².

Konwencja nie stanowi prawnej definicji początku życia ludzkiego. W doktrynie prezentowane są trzy główne stanowiska⁵³. Najbardziej radykalne opiera się na integralnej ochronie dziecka poczętego⁵⁴ i objęcia go hipotezą art. 2 EKPCz⁵⁵. Opozycyjny pogląd zakłada sprzeciw wobec przyznaniu płodowi wszelkich praw⁵⁶. Stanowisko kompromisowe wskazuje,

⁴⁷ Wyrok ETPCz w sprawie McCann i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 13 maja 2008 r.; decyzja ETPCz w sprawie Steward przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 10 lipca 1984 r.

⁴⁸ Wyrok ETPCz w sprawie L.C.B. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 9 czerwca 1998 r.; wyrok ETPCz w sprawie Panaitescu przeciwko Rumunia z dnia 10 kwietnia 2012 r.

⁴⁹ Decyzja ETPCz w sprawie W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 28 lutego 1983 r.

⁵⁰ M. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 351 i nast.

⁵¹ Wyrok ETPCz w sprawie Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 10 kwietnia 2007 r.

⁵² M. Jankowska-Gilberg, *Zakres obowiązków pozytywnych państwa na tle aktualnego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, nr 2, t. 7, s. 39.

⁵³ A. Brezcko, *Podmiotowość prawna człowieka w warunkach postępu biotechnomedycznego*, Temida 2, Białystok 2011, s. 269.

⁵⁴ Trybunał jednoznacznie odrzucił to rozwiązanie. W orzeczeniu X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (Decyzja ETPCz w sprawie X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 18 grudnia 1982 r.) wskazał, że życie płodu jest związane z życiem matki i nie może być rozpatrywane oddzielnie. Bez względu na prawo do życia w okresie prenatalnym prowadziłoby natomiast do konfliktu z prawem do życia matki.

⁵⁵ H. Schorn, *Die Europäische Konvention zum Schutze der Menschenrechte und Grundfreiheiten*, Vittorio Klostermann, Frankfurt 1965, p. 74.

⁵⁶ J. Fawcett, *The Application of the European Convention on Human Rights*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1987, p. 30–31.

że co do zasady możliwość przerwania ciąży godzi w art. 2 EKPCz, gwarantujący życie dziecku poczętemu, ale jednocześnie ochrona życia płodu nie ma charakteru absolutnego i musi doznawać ograniczeń⁵⁷.

W sprawie Vo przeciwko Francji⁵⁸ ETPCz wskazał, że ustanowienie czasowego punktu ochrony życia ludzkiego należy do samodzielnej kompetencji państw. Ustawodawstwa w tym zakresie nie są jednolite⁵⁹. Trybunał wskazał jednak, że nienarodzone dziecko nie stanowi osoby bezpośrednio chronionej przez art. 2 EKPCz. Ponadto podkreślił, że nawet jeżeli prawo do życia płodu by istniało (tzw. formuła *even supposing*⁶⁰), to podlegałoby ograniczeniom ze względu na interesy matki. Z drugiej strony ETPCz wskazał jednak, że nienarodzone dziecko w pewnych okolicznościach może być objęte gwarancjami art. 2 EKPCz. Komisja wskazała, że „w najlepszym razie można uznać, że płód należy do rasy ludzkiej, tak więc jego potencjał istnienia i stania się osobą wymaga ochrony w imię godności człowieka. Nie można go jednak uważać za osobę, której prawo do życia jest chronione w art. 2 EKPCz”⁶¹.

Jako przykład rozciągnięcia ochrony EKPCz na dziecko w okresie prenatalnym można natomiast przytoczyć pogląd wyrażony przez Komisję w orzeczeniu w sprawie Brüggemann and Scheuten przeciwko Republice Federalnej Niemiec, w którym rozważono ochronę życia płodu w kontekście prawa do życia prywatnego – „ciąża nie może być postrzegana wyłącznie przez sferę życia prywatnego. Za każdym razem, kiedy kobieta zachodzi w ciążę, jej prywatne życie zostaje ściśle zjednoczone z rozwijającym się życiem płodu (*foetus*)”⁶².

Dotychczasowy sposób rozstrzygnięcia przez Trybunał kolizji dóbr w postaci życia nienarodzonego dziecka oraz życia matki i jej prawa do samostanowienia opiera się na następującym modelu. Po pierwsze, Trybunał unika rozstrzygnięcia *in abstracto*, czy płód jest objęty zakresem art. 2 EKPCz. Po drugie, Trybunał bada, czy ustawodawstwo wewnętrzne

⁵⁷ *The European Convention of Human Rights*, T. Opsahl, T. Ouchterlony (ed.), Oceana, Leiden 1974, p. 81.

⁵⁸ Wyrok ETPCz w sprawie Vo przeciwko Francji z dnia 8 lipca 2004 r.

⁵⁹ Wyrok ETPCz w sprawie Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 10 kwietnia 2007 r.; wyrok ETPCz w sprawie A. B. i C. przeciwko Irlandii z dnia 16 grudnia 2010 r.

⁶⁰ Decyzja ETPCz w sprawie Boso przeciwko Włochom z dnia 5 września 2002 r.

⁶¹ Wyrok ETPCz w sprawie Vo przeciwko Francji...

⁶² Raport Komisji ETPCz w sprawie Brüggemann and Scheuten przeciwko Republice Federalnej Niemiec z dnia 12 lipca 1977 r.

państwa zapewnia odpowiednie i rzetelne procedury dla rozstrzygnięcia sprawy na poziomie wewnętrznym, a po trzecie – przy orzekaniu w konkretnej sprawie Trybunał posiłkuje się aksjologią prawa wewnętrznego, a nie ogólnymi standardami EKPCz⁶³. Ponadto Trybunał często posługuje się doktryną marginesu oceny (*margin of appreciation*), która polega na zróżnicowaniu udzielania ochrony przez Trybunał poszczególnym dobrom w zależności od regulacji wewnętrznej⁶⁴. Im bardziej generalne pozostają regulacje na poziomie konwencji, tym więcej swobody w jej rozumieniu oraz w stanowieniu regulacji wewnętrznej mają państwa⁶⁵, a Trybunał ocenia, czy argumenty uzasadniające środki podjęte przez państwo były w danym przypadku wystarczające i istotne⁶⁶.

Warto także zauważyć, że w orzecznictwie Trybunału podkreśla się, że art. 2 EKPCz obejmuje także prawo do życia odpowiedniej jakości⁶⁷. Życie w cierpieniu stanowi przykład kolizji między trwaniem życia a jego jakością⁶⁸. Jest to szczególnie ważka kwestia w przypadku osób nieuleczalnie chorych⁶⁹. Przewidywanie wyjątków od prawa do życia ze względu na brak odpowiedniej jakości życia (m.in. dopuszczalność eutanazji) wskazuje na to, że EKPCz przypisuje większą wartość jakości życia jako procesowi niż życiu jako stanowi egzystencji człowieka⁷⁰.

Zgodnie z art. 2 KPP UE każdy ma prawo do życia, nikt nie może być skazany na karę śmierci ani poddany jej wykonaniu. Ponadto w myśl

⁶³ M. Królikowski, *Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 marca 2007 r. w sprawie Alicja Tysić przeciwko Polsce (nr skargi 5410/03)*, „Przegląd Sejmowy” nr 3, Wydawnictwo Sejmowe 2007, s. 203.

⁶⁴ D. Lubowiecki, *Ochrona płodu w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2016, nr 1, s. 87–88.

⁶⁵ A. Wiśniewski, *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 12, s. 101.

⁶⁶ C. Mik, *Teoria obowiązków pozytywnych państw-stron traktatów w dziedzinie praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Księga Jubileuszowa dra hab. Tadeusza Jasudowicza*, J. Białkocerkiewicz, M. Balcerzak, A. Czaczkowski-Durlak (red.), Toruń 2004, s. 262.

⁶⁷ Wyrok ETPCz w sprawie Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 29 kwietnia 2002 r.

⁶⁸ R. Tokarczyk, *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 93.

⁶⁹ B. Mikołajczyk, *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 235.

⁷⁰ P. Sieghart, *The International Law of Human Rights*, Clarendon Press Oxford, Oxford 1983, p. 130.

art. 1 KPP UE godność człowieka jest nienaruszalna oraz musi być szanowana i chroniona. Zgodnie z art. 6 ust. 1 Traktatu o Unii Europejskiej⁷¹ Unia uznaje prawa, wolności i zasady określone w KPP UE, która ma taką samą moc jak traktaty założycielskie. Co do zasady jednostki mogą powoływać się na prawa wypływające z KPP UE bezpośrednio, chyba że prawo jest zależne od ustawodawstwa wewnętrznego państwa⁷². Wskazuje się ponadto, że unijne prawa zasadnicze są odpowiednikami praw gwarantowanych na poziomach konstytucyjnych państw⁷³, a więc jako takie mają wtórny charakter⁷⁴. Podobnie jak w przypadku aktów prawa międzynarodowego KPP UE również nie wskazuje momentu początku życia ludzkiego, pozostawiając tę kwestię ustawodawstwu krajowemu. Wydaje się jednak, że uregulowania KPP UE w zakresie praw zasadniczych odnoszą się głównie do poszanowania integralności psychicznej i fizycznej człowieka, o czym świadczy obfitość regulacji dotyczących praw człowieka w dziedzinie biologii i medycyny.

KPiG nie wyraża *expressis verbis* prawa do życia. Zgodnie z postanowieniami art. 1 KPiG strony tej konwencji chronią godność i tożsamość istoty ludzkiej i gwarantują każdej osobie, bez dyskryminacji, poszanowanie dla jej integralności oraz innych podstawowych praw i wolności wobec zastosowań biologii i medycyny. Art. 2 KPiG stanowi natomiast, że interes i dobro istoty ludzkiej przeważa nad wyłącznym interesem społeczeństwa lub nauki. Oprócz gwarancji praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie biologii i medycyny KPiG jest istotna z jeszcze jednego powodu. Dywersyfikuje ona pojęcie „istota ludzka” (*human being*) od pojęcia „osoba” (*everyone*). Podczas gdy ochrona istoty ludzkiej jest rozumiana jako ochrona jedynie godności i tożsamości, ochrona osoby jest znacznie rozszerzona i wyraża się w poszanowaniu jej integralności oraz podstawowych praw i wolności⁷⁵.

⁷¹ Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana); Dz.U. UE 2012, C, nr 326, s. 13–390.

⁷² Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władach, M. Wróblewski, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej jako żywy instrument*, Ośrodek Badań Studiów i Legislacji, Warszawa 2014, s. 22.

⁷³ J. Sozański, *Prawa człowieka w Unii Europejskiej po Traktacie Lizbońskim*, Iuris, Warszawa 2010, s. 13.

⁷⁴ A. Banaszkiwicz, *Karta Praw Podstawowych jako „uwieńczenie” unijnego systemu ochrony praw człowieka*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”, z. 4, Wrocław 2010, s. 192.

⁷⁵ M. Safjan, *Prawo a dylematy współczesnej genetyki*, [w:] *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna – prawo – praktyka. Prace dedykowane Profesorowi Wojciechowi Sokolewiczowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, M. Kruk, J. Trzciniński, J. Wawrzyński (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002, s. 421.

Mimo że konwencja nie rozstrzyga, kogo należy rozumieć pod pojęciami „istota ludzka” oraz „osoba”⁷⁶, to rozróżnienie może rzutować na wykładnię praw jednostki wypływających z przepisów prawa europejskiego.

W rekomendacji dotyczącej ochrony praw człowieka i godności nieuleczalnie chorych i umierających Komisja Społeczna, Zdrowia i Rodziny wezwała państwa „do przestrzegania zakazu umyślnego odebrania życia nieuleczalnie chorym i umierającym”⁷⁷. Stanowi to wyraz prymatu życia ludzkiego nad innymi wartościami i umiejscawia je jako najwyższą z nich.

PODSUMOWANIE

Zarówno prawo międzynarodowe, jak też systemy regionalne zapewniają prawną ochronę życia ludzkiego. Samo prawo do życia, w zależności od czynników kulturowych, jest jednak rozumiane rozmaicie. Co do zasady ponadkrajowe akty prawne chronią życie ludzkie klauzulami generalnymi, pozostawiając ustawodawstwu wewnętrznemu duży margines swobody w zakresie stanowienia państwowych regulacji. Zabieg taki jest podyktowany koniecznością dostosowania prawnych rozwiązań do aksjologii obowiązującego w danym państwie systemu prawa. Międzynarodowe organy sądownictwa rozstrzygają przypadki kolizji dóbr w postaci życia dziecka w okresie prenatalnym oraz życia kobiety na kanwie konkretnej sprawy, jednocześnie unikając przyznania płodowi generalnej ochrony. Państwa same określają także temporalne granice prawnej ochrony życia, co rodzi duże rozbieżności między poszczególnymi rozwiązaniami.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

1. Bała P., Wielomski A., *Prawa człowieka – refleksje krytyczne*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”, z. 4, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2010.
2. Banaszekiewicz A., *Karta Praw Podstawowych jako „uwieńczenie” unijnego systemu ochrony praw człowieka*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie”, z. 4, Wrocław 2010.
3. Bojarski Ł., Schindlauer D., Władach K., Wróblewski M., *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej jako żywy instrument*, Ośrodek Badań Studiów i Legislacji, Warszawa 2014.

⁷⁶ P. Morciniec, *Status ludzkiego embrionu we współczesnych europejskich regulacjach*, „Studia Theologica Varsaviensa” 1998, nr 2, s. 135 i nast.

⁷⁷ Vide: J. Piegsa, *Rekomendacja...*, op. cit., s. 247–252.

4. Breczko A., *Podmiotowość prawna człowieka w warunkach postępu biotechnomedycznego*, Temida 2, Białystok 2011.
5. Bułajewski S., *Prawo do życia w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Studia Elckie”, nr 13, Elk 2011.
6. Ciżyńska A., *Życie dziecka kontra prawo do samostanowienia, czyli kilka uwag o relacji aborcji i prawa konstytucyjnego*, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ” 2017, nr 2.
7. Cook R., *International Protection of Women's Reproductive Rights, International Law and Politics* (1992), vol. 24.
8. *The European Convention of Human Rights*, T. Opsahl, T. Ouchterlony (eds.), Oceana, Leiden 1974.
9. Fawcett J., *The Application of the European Convention on Human Rights*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1987.
10. Giezek J., Kokot R., *Granice ludzkiego życia a jego prawna ochrona*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, B. Banaszak, A. Preisner (red.), C.H. Beck, Warszawa 2002.
11. Grzymkowska M., *Standardy bioetyczne w prawie europejskim*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
12. Jankowska-Gilberg M., *Zakres obowiązków pozytywnych państwa na tle aktualnego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, nr 2, t. 7.
13. Kania A., *Z problematyki granic ochrony życia ludzkiego*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne”, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2009.
14. Koba L., Waclawczyk W., *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
15. *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz. Art. 117–221*, t. 1, M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), C.H. Beck, Warszawa 2017.
16. Kondratiewa-Bryzik J., *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
17. *Konstytucje Rzeczypospolitej Polskiej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, J. Boć (red.), Kolonia Limited, Wrocław 1998.
18. Kościelniak K., *Prawa człowieka w kulturze północnej Afryki, Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, wyd. UNUM, Kraków 2008.
19. Kozakiewicz M., *Pojęcie dziecka*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej w gmachu*

- Sejmu RP w dniach 19–20 marca 1991 r., A. Łopatka (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1991.
20. Królikowski M., *Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 marca 2007 r. w sprawie Alicja Tysiąc przeciwko Polsce (nr skargi 5410/03)*, „Przegląd Sejmowy”, nr 3, Wydawnictwo Sejmowe 2007.
 21. Kuczma P., *Prawna ochrona życia*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, M. Jabłoński (red.), E-Wydawnictwo BUWr., Wrocław 2014.
 22. Lubowiecki D., *Ochrona płodu w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z dnia 20 marca 2007 r.*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2016, nr 1.
 23. Łopatka A., *Kto jest dzieckiem*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19–20 marca 1991 r.*, A. Łopatka (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1991.
 24. Michalska A., *Komitet Praw Człowieka: kompetencje, funkcjonowanie, orzecznictwo*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, wyd. Agencja EXIT, Warszawa 1994.
 25. Michalska A., *Prawo do życia w traktatach międzynarodowych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 3.
 26. Mik C., *Teoria obowiązków pozytywnych państw-stron traktatów w dziedzinie praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Księga Jubileuszowa dra hab. Tadeusza Jasudowicza*, J. Białkocerkiewicz, M. Balcerzak, A. Czaczo-Durlak (red.), Toruń 2004.
 27. Mikołajczyk B., *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
 28. Morciniec P., *Status ludzkiego embrionu we współczesnych europejskich regulacjach*, „Studia Theologica Varsaviensa” 1998, nr 2.
 29. Nauka G., *Doktrynalne podstawy i prawne uwarunkowania ochrony życia ludzkiego w fazie prenatalnej – perspektywa międzynarodowa*, „Rodzina i Prawo. Kwartalnik Sędziów Rodziny” 2012, nr 23.
 30. Nowak M., *UN Convent on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, N.P. Engel, Kehl 2005.
 31. Nowicki M., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.

32. Osiatyński W., *Wprowadzenie do praw człowieka*, publikacja Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, 2016, <http://www.hfhr.pl/publication/wprowadzenie-do-pojecia-praw-czlowieka/>.
33. Pięgsa J., *Rekomendacja Rady Europy o ochronie godności ludzi umierających*, [w:] *Eutanazja w dyskusji*, P. Morciniec (red.), Redakcja Wydawnictw WT UO, Opole 2001.
34. Preisner A., *Prawo do ochrony życia i do zachowania naturalnej integralności psychofizycznej człowieka*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, L. Wiśniewski (red.), C.H. Beck, Warszawa 2006.
35. Przybyszewska-Szter B., *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, M. Chmaj (red.), Wolters Kluwer, Warszawa 2008.
36. Przybyszewski K., *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2010.
37. Rafałowicz P., *Początek ochrony życia dziecka poczętego – analiza przedmiotu ochrony przestępstw aborcyjnych*, “Pomeranian Journal of Life Sciences” 2016, no. 3.
38. Różański M., *Prawo do życia w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne” 2015, nr 6.
39. Sadurski W., *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunism*, Springer, Heidelberg 2014.
40. Safjan M., *Prawo a dylematy współczesnej genetyki*, [w:] *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna – prawo – praktyka. Prace dedykowane Profesorowi Wojciechowi Sokolewiczowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, M. Kruk, J. Trzciniński, J. Wawrzyniak (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002.
41. Sarnecki P., *Komentarz do art. 38 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej – komentarz*, t. 3, L. Garlicki (red.), C.H. Beck, Warszawa 2003.
42. Schorn H., *Die Europäische Konvention zum Schutze der Menschenrechte und Grundfreiheiten*, Vittorio Klostermann, Frankfurt 1965.
43. Sieghart P., *The International Law of Human Rights*, Clarendon Press Oxford, Oxford 1983.
44. Smyczyński T., *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, wyd. „Ars Boni et Aequi”, Poznań 1999.

45. Sozański J., *Prawa człowieka w Unii Europejskiej po Traktacie Lizbońskim*, Iuris, Warszawa 2010.
46. Tokarczyk R., *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
47. Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, wyd. Liber, Warszawa 2000.
48. Wiśniewski A., *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie Strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 12.
49. Zielińska E., *Konstytucyjna ochrona prawa do życia od momentu poczęcia (uwagi krytyczne do projektu zmiany art. 38 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2007, z. 3.

Akty prawne

50. Decyzja ramowa Rady Europejskiej z dnia 19 lipca 2002 r. o zwalczaniu handlu ludźmi (Dz.U. UE L 203, s. 1).
51. Dyrektywa 2002/98/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 27 stycznia 2003 r. ustanawiająca normy jakości i bezpiecznego pobierania, badania, preparatyki, przechowywania, wydawania krwi ludzkiej i składników krwi (Dz.U. UE L 33).
52. Dyrektywa 2004/23/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 31 marca 2004 r. w sprawie ustalenia norm jakości i bezpiecznego oddawania, pobierania, testowania, przetwarzania, konserwowania, przechowywania i dystrybucji tkanek i komórek ludzkich (Dz.U. UE L 102, s. 48).
53. Dyrektywa 2006/17/WE Komisji z 8 lutego 2006 r. wprowadzająca w życie dyrektywę 2006/17/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w odniesieniu do niektórych wymagań technicznych dotyczących dawstwa, pobierania i badania tkanek i komórek ludzkich (Dz.U. UE L 38, s. 40).
54. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 7 grudnia 2000 r.; Dz.U. UE 2010, nr C 83, poz. 02.
55. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483).
56. Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny z dnia 4 kwietnia 1997 r.; ETS nr 164.

57. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).
58. Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991, nr 120, poz. 526).
59. Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167).
60. Powszechna deklaracja praw człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.; tekst konwencji dostępny w: *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, M. Zubik (red.), Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2008.
61. Rekomendacja Komisji Społecznej, Zdrowia i Rodziny przy Radzie Europy z dnia 21 maja 1999 r. w sprawie ochrony praw człowieka i godności nieuleczalnie chorych i umierających, dokument nr 8421.
62. Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana); Dz.U. UE C 326, 2012.

Judykaty

63. Decyzja ETPCz w sprawie Boso przeciwko Włochom z dnia 5 września 2002 r.
64. Decyzja ETPCz w sprawie Steward przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 10 lipca 1984 r.
65. Decyzja ETPCz w sprawie W. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 28 lutego 1983 r.
66. Decyzja ETPCz w sprawie X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 18 grudnia 1982 r.
67. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 r. w sprawie o sygn. K 26/96; OTK 1997, nr 2, poz. 19.
68. Raport Komisji ETPCz w sprawie Brüggemann and Scheuten przeciwko Republice Federalnej Niemiec z dnia 12 lipca 1977 r.
69. Wyrok ETPCz w sprawie A. B. i C. przeciwko Irlandii z dnia 16 grudnia 2010 r.
70. Wyrok ETPCz w sprawie Evans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 10 kwietnia 2007 r.
71. Wyrok ETPCz w sprawie L.C.B. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 9 czerwca 1998 r., skarga nr 14/1997/798/1001.
72. Wyrok ETPCz w sprawie McCann i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 13 maja 2008 r.

73. Wyrok ETPCz w sprawie Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 29 kwietnia 2002 r.
74. Wyrok ETPCz w sprawie Vo przeciwko Francji z dnia 8 lipca 2004 r.
75. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 1999 r. w sprawie o sygn. K 2/98; OTK ZU 1999, nr 3, poz. 56.
76. Wyrok ETPCz w sprawie Panaitescu przeciwko Rumunia z dnia 10 kwietnia 2012 r.

Katarzyna Karolina Borkowska – urodzona w 1993 r. w Siedlcach, ukończyła studia na kierunku prawo na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, uzyskując dyplom z wyróżnieniem (2017 r.). Obecnie jest w trakcie tworzenia rozprawy doktorskiej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu w Białymstoku. W przeszłości współpracowała z kilkoma renomowanymi kancelariami radcowskimi, aktualnie jest aplikantką aplikacji prokuratorskiej. Jej zainteresowania naukowe skupiają się wokół prawa karnego i nauk pokrewnych, a w szczególności kryminologii i wiktymologii oraz jursprudenencji feministycznej i praw reprodukcyjnych. Włada językiem niemieckim, angielskim oraz hiszpańskim. Prywatnie miłośniczka literatury klasycznej i sportów wodnych.